

Makalenin geliş tarihi: 11.07.2020

1. Hakem rapor tarihi: 22.07.2020

2. Hakem rapor tarihi: 30.07.2020

Kabul tarihi: 09.08.2020

ZÜHLÎ İLE BUHÂRÎ ARASINDAKİ TARTIŞMALAR VE RİVAYETLERE YANSIMASI (Araştırma Makalesi)

Hamdi TÜRKÖĞLU (*)

Öz

Hicrî III. asır, hadis tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Hadis ve sünnet konusunda yapılan faaliyetler dikkate alınarak bu dönem hadis tarihinin altın çağı olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte bu asrın ilk yarısında mihne gibi bazı olumsuz hâdiseler de yaşanmıştır. Bu dönemde savunuculuğunu Mu'tezile'nin üstlendiği Kur'an'ın mahlûk olduğu fikri, Abbasî idaresi tarafından benimsenmiş ve bu resmî fikri kabul etmeyen birçok âlime baskı yapılarak söz konusu düşüncüyü kabul etmeyenler ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. İdare tarafından ulemâya yapılan baskılar süreç içerisinde azalıp sona ermesine rağmen yankıları bir süre daha devam etmiş, bu defa ulemâ kendi içerisinde konu etrafında tartışmaya girişmiş ve ilgili meseleyi baskı unsuru olarak kullanmıştır. Bazı muhaddisler bu sebeple birbirini tenkit ederek birbirlerinin rivayetlerini terk etmiştir. Nitekim mezkûr tartışmalara bizat şahit olan ve aynı zamanda bu tartışmaların birer tarafı olan Buhârî ve hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli de bu olumsuzluklardan nasibini almıştır. Öyleki Buhârî, Zühli'nin beldesi Nîsâbûr'u terk etmek zorunda kalmıştır. Dönemin iki güvenilir ve meşhur muhaddisi arasındaki bu olumsuz gelişmelerin izleri rivayetlerde de görülmektedir. Bu çalışmada hoca Zühli ile talebe Buhârî arasındaki tartışmalar ve bu tartışmaların rivayetlere yansımaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Zühli, Buhârî, Mihne, Halku'l-Kur'an.

*) Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
(e-pota: hturkoglu@bayburt.edu.tr) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5740-2401>

Arguments Between Zuhli and Bukhari and it's Effects to the Narratives

Abstract

The third century of hijra has a great deal of importance from the stand point of hadith history. Considering the activities on hadith and sunnah, this period is considered as the golden age of hadith history. However, in the first half of this century, some negative events such as Mihna were also experienced. In this period, the doctrine of the Createdness of the Qur'an which was advocated by Mu'tazila was adopted by the Abbasid Caliphate and many scholars who were opponents of this doctrine were pressured and forced being severely punished to have faith in this official doctrine. As the time went by, the pressures made by the government to the ulemâ decreased and even came to an end but the influences continued for a while, in this time Muslim schoolars started to discuss the issue within itself and used it as a pressure factor. Therefor many hadith scholars severely criticized each other and left their narrations. Bukhari and his khocah Mohammed ibn Yahya az- Zuhli also witnessed the aforementioned discussions and affected by them negatively. Such that Bukhari had to leave Nishabur which was Zuhli's home town. The traces of these negative effects between these two reliable and famous hadith schoolars of the period can be seen in the narratives. In this study, the discussions between the khocah Zuhli and the pupil Bukhari and the reflection of these discussions on the hadith narrations were emphasized.

Keywords: Hadith, Zuhli, Bukhari, Mihna, Createdness of the Qur'an.

Giriş

İslâm tarihinde siyasî, itikadî ve fikrî birçok tartışma yaşanmıştır. Özellikle Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi ile birlikte sahâbe arasında tatsız hâdiseler yaşanmış ve bu hâdiselerin sonucunda Cemel ve Sıffîn savaşları yapılmıştır. İslâm tarihinde esas itibariyle siyasî olmakla birlikte çeşitli sebeplerle dinî ve itikadî mesele haline getirilen olayların başlangıcı sayılabilecek olan bu olaylara farklı açılardan yaklaşan muhtelif siyasî ve itikadî pek çok grup ortaya çıkmış, her bir fırka ise kendi zaviyesinden bakarak olayları ve konu ile ilgili rivayetleri değerlendirmişlerdir.¹

Müslümanlar arasında hicrî birinci asırda başlayan bu gruplaşma ve tartışma yelpazesi, çeşitli konuların dâhil edilmesiyle sonraki asırlarda daha da genişlemiştir. Bu tartışmalar sonucunda Müslümanların önünü aydınlatan birçok fikir ortaya çıktığı gibi fikirleri ve düşünceleri sebebiyle çeşitli baskı ve zulümlere maruz kalan âlimler de olmuştur. Söz gelimi Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesi ile başlayan süreç farklı kesimlerden âlimlerin sığaya çekilmesine sebep olmuş ve çeşitli şekillerde zulüm ve baskılara maruz bırakılmışlardır. Tabiatıyla bu çekişme ve tartışmaların bazı önemli ve olumsuz sonuçları olmuş ve bu çekişmeler hadis rivayetine de yansımıştır.

1) Sâlim Ali el-Behnesâvî, *es-Sünneti'l-Müfterâ aleyhâ*, 3. bs., Dâru'l-Vefâ, Kâhire, 1989, s. 87-88.

Türkiye’de son zamanlarda Buhârî ve Kur’an’dan sonra en sahih kitap olarak kabul edilen *es-Sahîh*’i muhtelif makale ve kitap türündeki çalışmaların konularını oluşturmuştur.² Bu çalışmalarda gerek Buhârî gerekse *es-Sahîh*’i çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Özellikle inceleme konumuza yakın bazı çalışmaların konuyu mihne hâdiseleri ve etkileri bağlamında ele aldıkları görülmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla araştırma konumuzu oluşturan “*Zühli ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması*”, söz konusu çalışmalarda müstakil olarak ele alınmamış, sadece örnek kabilinden ilgili kısımlarda yer verilmiştir.

Bu çalışmada ise mihne olaylarına şahitlik eden, aynı zamanda bu tartışmalara bizzat katılan ve aralarında hoca talebe ilişkisi bulunan Buhârî (ö. 256/870) ve hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (ö. 258/872) arasında yaşananlar ve bunların cerh-ta’dil değerlendirilmelerini ne yönde etkilediği ve *el-Câmiu’s-Sahîh*’teki rivayetlere nasıl yansıdığı müstakil olarak incelenecektir. Konu işlenirken ilk olarak Zühli ve Buhârî hakkında kısaca bilgi verilecek ardından tartışmaların arka planını oluşturan bazı sebepler ele alınacaktır. Yine iki muhaddis arasındaki tartışmaların cerh-ta’dile etkisi, Buhârî’nin *es-Sahîh* adlı eserinde Zühli’den yaptığı rivayetler ve rivayet tarzı incelenecek, konuyla ilgili olması hasebiyle Buhârî’nin *Halku ef’âli’l-ibâd* adlı eseri ve onun telif amacına da değinilecektir.

Araştırma Etiği

“Zühli ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması” adlı bu çalışma özgün olup, çalışmada bilimsel araştırma ve akademik etik kurallarına bağlı kalınmıştır.

1. Zühli ve Buhârî

Hicrî 170’li yıllarda Nîsâbûr’da dünyaya geldiği tahmin edilen³ Zühli’nin tam adı, Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Hâlid b. Fâris b. Züeyb’dır.⁴ İlme yatkınlığı sebebiyle

2) Mesela Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı*, 3. bs., Otto, Ankara, 2017; Nuri Tuğlu, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Dini Araştırmalar* 8/23 (2005); Cemil Hakyemez, “İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi’ İsimli Çalıştayı Değerlendirmesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2012); Atullah Şahyar, “Bidat Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Tadile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013); Rabia Zahide Temi’z, “Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed Bin İsmail el- Buhârî ve Halku Ef’âli’l-İbâd Adlı Eseri” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/1 (2015); Ali Kaya, “Mihne Hadisesi ve Hadis İlimine Etkileri Bakımından Mihne’nin Sonuçları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2015); 7-32; Mustafa Taş, “Mihne Olayı, Cerh-Ta’dil ve Buhârî”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017).

3) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, Dâru’l-Küttübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1419, C. II, s. 87; Mehmet Emin Özafşar, “Zühli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, C. XLIV, s. 543.

4) Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaûd vd., 3. bs., Müessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1985, C. XII, s. 273.

arkadaşlarının tavsiyesi üzerine⁵ Basra, Kûfe, Vâsıt, Mekke, Medine, Yemen, Mısır, Şam ve Cezîre gibi beldelere seyahatte bulunan Zühîlî; Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve Abdürrezzâk (ö. 211/826-27) gibi meşhur muhaddislerden hadis dinlemiş,⁶ Buhârî, Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Ebû Zûr'a (ö. 264/878), Ebû Hâtîm (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/887), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Huzeyme (ö. 311/924) gibi muhaddislerle de rivayette bulunmuştur.⁷

Kaynaklara bakıldığında muhaddis ve münekkitlerin Zühîlî'yi tezkiye ettikleri görülecektir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) Zühîlî'yi "sika"⁸ olarak tevsîk ederken Ebû Hâtîm Rey'de ondan hadis yazmış ve onun "sika", "sadûk" ve "Müslümanların imâmı" olduğunu söylemiştir.⁹ Nesâî, Zühîlî hakkında "sika, memûn" demiştir.¹⁰ Aynı şekilde Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Zehebî (748/1348), Zühîlî için övücü ifadeler kullanmıştır.¹¹

Âlî ve nâzil isnadları yazan, İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/742) hadislerini toplayıp güzel bir şekilde tasnif eden¹² Zühîlî, bu konuda oldukça başarılı olmuştur. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel, Zühri'nin rivayetlerini ondan daha iyi bilen birinin gelmediğini söylerken,¹³ benzer bir değerlendirme Yahyâ b. Maîn tarafından da yapılmıştır.¹⁴

Zühîlî ve Ahmed b. Hanbel'in birbirlerinin ilmini takdir ettikleri görülmektedir. Zühîlî, Ahmed b. Hanbel'in hadis meclisine gidip onun talebelerine hadis yazdırmıştır.¹⁵ Ahmed b. Hanbel de "Bizim beldemizde olsaydı onu hadiste imâm yapsaydık" diyerek onun hadise vukufiyetini dile getirmiştir.¹⁶ İleride detaylıca üzerinde durulacak olan halkul-Kur'an meselesinde Zühîlî'nin Kur'an'ın mahlûk olmadığını şiddetle savunmasının bu iki muhaddis arasındaki karşılıklı muhabbet ve fikirsel bağdan kaynaklandığı söylenebilir.

Zühîlî'nin talebesi olan Buhârî ise, küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır. O, hac için annesi ve kardeşiyle birlikte Mekke'ye gitmiş ve buradaki meşhur muhaddislerden hadis dinlemiştir. Daha sonra da bu maksatla birçok beldeye seyahat etmiştir. İlki 209'da,

5) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 276-277.

6) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 273-274.

7) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 274-275.

8) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 283.

9) İbn Hacer, *Tehzîb*, C. IX, s. 514; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 275, 281.

10) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 281.

11) Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Dâru Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 2002, C. IV, s. 656; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 273, 276.

12) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. IV, s. 186; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 274.

13) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 281.

14) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. IV, s. 187; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 280.

15) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. IV, s. 187; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 280.

16) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 280, 282.

diğeri ise 250’de olmak üzere iki defa Zühli’nin beldesi Nîsâbûr’a gitmiştir. Bu son gidişinde Nîsâbûr’da beş yıl kalan Buhârî, burada hadis okutmuş aynı zamanda hadis hafızlarından da faydalanmıştır.¹⁷ Buhârî Nîsâbûr’a ikinci kere gidişinde muhtelif sebepler yüzünden Zühli ile tartışmış ve bu tartışmalar sebebiyle de hoca ile talebenin arası bir daha kapanmamak üzere açılmıştır.

2. Zühli ve Buhârî Arasındaki Tartışmalar

Bu başlık altında söz konusu muhaddisler arasındaki tartışmaların sebepleri üzerinde durulacak, bu bağlamda beşerî unsurlar ve dönemin popüler tartışma konularından olan halku’l-Kur’ân meselesi ve Buhârî ile Zühli’nin bu konudaki tavırları ele alınacaktır.

2.1. Beşeri Duygu ve Arzuların Etkisi

İnsan birçok farklı duygu ve düşünceye sahip bir varlıktır. Bu duygu ve düşünceler bazen olumlu bazen de olumsuz olarak açığa çıkar. Arzu edilen bir haslet olmasa da olumlu duyguların yanında olumsuz duygu ve düşüncelerin her insanda görülmesi mümkündür. Bu tarz düşünceler zaman zaman muhaddisler arasında da görülmüştür. Nitekim ilim talebelerinin Buhârî etrafında toplanıp derslerine katılmaları bazı kişilerde benlik duygusu, kıskançlık ve sırt çevirme gibi olumsuz duygu ve düşünceleri harekete geçirmiştir.

Hasen b. Muhammed b. Câbir’in (ö. ?) beyanına göre Buhârî, Nîsâbûr’a gelince Zühli onu güzel bir şekilde karşılamış, onun ilmini ve kişiliğini överek talebelerin gidip ondan hadis dinlemelerini salık vermiştir. Ancak bu durum Zühli’nin meclisinde dağılmalara sebep olmuştur. Bu sebeple de Zühli, Buhârî’yi kıskanmaya ve onun aleyhinde konuşmaya başlamıştır.¹⁸

Muhaddisler arasında bunun gibi sürtüşmeler veya gönül koymalar haliyle hadis rivayetlerine yansımıştır. Söz gelimi Zühli’nin Buhârî’ye karşı cephe alması, ona farklı şekillerde baskı uygulaması¹⁹ Zühli’nin öğrencisi Müslim’i de rahatsız etmiştir. Bu sebeple Müslim tartışmaların yaşanmasından önce hocası Zühli’den dinlemiş olduğu hadisleri iade etmiş ve *Sahih*’inde ondan rivayette bulunmamıştır.²⁰ Müslim’in bu davranışı ise Ebû Zür’a’nın hoşuna gitmemiş ve onu, Zühli’nin kıymetini bilmemekle tenkit etmesine sebep olmuştur.²¹

17) Muhammed Mustafa A’zamî, “Buhârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, C. VI, s. 368.

18) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340; Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfeţah Muhammed el-Hulv, Hicr, y.y, 1413, C. II, s. 231.

19) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

20) Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, C. XII, s. 275.

21) Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, C. XII, s. 280-281.

Muhaddislerin kendi arasında gerçekleşen bu gibi sürtüşmelerin bir benzeri muhaddisler ile yöneticiler arasında yaşanmıştır. Buhârî kendi beldesine gelince Buhâra valisinin baskısına maruz kalmıştır. Buhâra valisi Hâlid b. Ahmed Zühîlî (ö. 270/883) *Camîu's-sahih, et-Tarih* ve bunun dışındaki kitaplarını dinlemek için Buhârî'ye haber göndermiş ancak Buhârî ilmin izzetine uygun olmadığı gerekçesiyle valinin bu talebini reddetmiştir.²² Bu olaydan sonra Buhâra valisi, Hureys b. Ebi'l-Verkâ (ö. ?) gibi âlimlerin de desteğini alarak Buhârî'ye hücum etmiş ve görüşleri sebebiyle onu tenkit etmişlerdir.²³ Dolayısıyla Buhârî ve Buhâra valisinin arasının bozulmasının ve valinin çocuklarına rivayette bulunmamasının asıl sebebinin valinin şahsî isteklerinden kaynaklandığı söylenebilir. Buna rağmen Buhârî'nin görüş ve düşünceleri gerekçe gösterilerek kendi beldesi Buhâra'dan çıkarılmıştır.

Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere hadis rivayet usûl ve âdâbına uygun olmayan, âlimin vakarını ve ilmin izzetini zedeleyen bu gibi şahsî istekler muhaddisler tarafından hoş karşılanmamış ve bu şekildeki taleplere olumlu cevap verilmemiştir.

Netice itibarıyla insan fıtratının doğal sonucu olan ve arzu edilmeyen bazı olumsuz duygu ve düşünceler ile bazı şahsî istekler muhaddislerin veya ulemâ ile ümarânın arasının açılmasına sebep olmuş, bu da hadis rivayetinde bariz bir şekilde yansımıştır.

2.2. Kur'an'ın Mahlûk Olması Meselesi

Muhaddislerin kendi aralarında veya devlet başkanları ile aralarında meydana gelen çekişmenin psikolojik arka planı olsa da bu ilişkileri etkileyen tek saik bu değildir. Bilindiği gibi tarih boyunca belli bir mezhep ya da fırkanın görüşünü benimseyenler ile karşı tarafta yer alanlar arasında da muhtelif çekişmeler olmuştur. Bu çekişmeler zaman zaman bazı konular etrafında da temerküz etmiş ve bunlar da hadis rivayetinde yansımıştır. Bu sebeple çalışmanın bu kısmında kelimelerin en önemli konularından biri olan halku'l-Kur'an meselesine kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Toplumun sosyal, siyasî ve ilmî bütün kesimlerinde yankı uyandıran²⁴ halku'l-Kur'an düşüncesini öne süren ilk kişinin Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) olduğu söylenmektedir.²⁵ el-Ca'd'ın bu düşüncesi daha sonra Cehm b. Safvân (ö. 128/745) tarafından sürdürülmüştür.²⁶ Bu iki şahsın ölümünün ardından hicrî ikinci asrın sonuna doğru Şîfî âlimlerin yanı

22) Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuad Abdulbâki vd., Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyani, Mısır, 1395, "Ebvâbui'l-İlm", 3.

23) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

24) Mustafa Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dil ve Buhârî", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, C. 5, S. 10, Aralık, s. 102.

25) Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Riyâd, 1424, C. XIII, s. 147.

26) Abdulfettâh Ebû Gudde, *Mes'eleü halki'l-Kur'an ve eseruha fî sufûfi'r-ruvâti ve'l-muhaddisîn ve kütübi'l-cerhi ve't-ta'dil*, Mektebetü'l-Matbu'âti'l-İslâmiyye, Beyrût trs., s. 5.

sıra Mu'tezile kelâmcılarının meseleyi tartışma alanına çekmesiyle söz konusu tartışmalar yeniden alevlenmiştir.²⁷

Özellikle bu düşünce Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından şiddetli bir şekilde savunulmuştur. Me'mûn, 218/833 yılında Bağdât valisi İshak b. İbrâhim'e yazdığı ilk mektubunda kadı ve hadisçilerden müteşekkil altı kişinin Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda sorguya çekilmesini, sorgusu yapılan kişilerin beyanlarının kendisine bildirilmesini talep etmiştir.²⁸ Me'mûn ikinci bir mektup göndererek başka isimlerin de dâhil olduğu âlimlerin sorgulanmasını istemiştir. Bu grup içinde yer alan Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh, Seccâde ve Kavârîrî dışındaki âlimler Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemiştir. İşkencelerin artması üzerine Seccâde ve Kavârîrî de Halife'nin görüşünü kabul etmiştir.²⁹

Yukarıda özetle üzerinde durulduğu gibi Abbâsî halifeleri devrinde bazı âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu İslâm tarihinde mihne diye anılmaktadır. Me'mûn döneminde en sert şekilde uygulanan mihne politikası zamanla etkisini azaltmış, Mütevekkil döneminde birkaç yıl devam etmesinin ardından halku'l-Kur'an tartışmalarının yasaklanmasıyla sona ermiştir.

Mihne sürecinin en çok mağdur edilen gruplarından birisi olan muhaddisler mihne olaylarından kısa bir süre sonra, siyasî baskının da üzerlerinden kalkmasıyla kendi içlerine dönmüş ve dönemin en çok tartışılan itikadî konularından biri olan halku'l-Kur'an meselesi sebebiyle birbirlerini sert bir şekilde tenkit etmeye başlamışlardır.³⁰ Nitekim birçok ilim ve kültür merkezine seyahat edip hadis tahsil eden Buhârî, Nîsâbü'r'a gelince bu beldenin en büyük hadis otoritesi olarak kabul edilen Zühî ile halku'l-Kur'an meselesiy-le ilgili büyük bir tartışmanın içinde kendini bulmuştur.³¹

Bu meyanda Buhârî'ye Kur'an lafzının mahlûk olup olmadığı sorulunca, o kulun bütün fiillerinin mahlûk olduğunu, yani insanların hareketleri, sesleri, kesbleri ve yazılarının

27) Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. XV, s. 372.

28) Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, C. XI, s. 18; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demidâş, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyâd, 2004, s. 227-228; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. XXX, s. 26.

29) Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihü'r-rusul ve'l-müluk*, 2. bs., Dâru't-Turâs, Beyrût, 1387, C. VIII, s. 644; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XI, s. 20-24; Yücesoy, "Mihne", C. XXX, s. 26-27.

30) Salahattin Polat, "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, S. 2, s. 237.

31) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

mahlûk olduğunu söylemiştir.³² “Kur’an’ın lafzı mahlûktur” ifadesinin kendisine nispet edilmesinden rahatsız olan³³ Buhârî, Kur’an’ı okuma ve yazmanın kula ait birer fiil olup kulun bütün fiillerinin ise mahlûk olduğu düşüncesini işlediği *Halku ef’âli’l-‘ibâd* isimli bir eser de kaleme almıştır³⁴ ki bu eser üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.

Her ne kadar Buhârî Kur’an’ın lafzı konusundaki düşüncesini insan fiilleri ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışsa da muhatapları bunu insan fiilleri bağlamından çıkararak daha dikkat çekici ve dönemin sloganik ifadesiyle dillendirmeye başlamışlardır. Böylece onlar Buhârî’nin Kur’an lafzının mahlûk olduğunu söylediğini iddia etmiş ve bu düşüncesine karşı çıkararak bundan dönmesini istemişlerdir.³⁵

Öte yandan hocası Zührlî ise Kur’an’ı telaffuz edip yazmanın yanı sıra çıkarılan sesler ve çizilen yazıların tamamının mahlûk olmadığını ifade etmiştir.³⁶ Bu kapsamda Zührlî şunları söylemektedir: “Kur’an Allah’ın kelamıdır. Bütün yönleri ile gayr-ı mahlûktur. Kim bu düşünceye sahip olursa Kur’an’ın lafzının mahlûk olması düşüncesinden uzak durmuş olur ve Kur’an hakkında bu görüş dışında kalan fikirlere de ihtiyaç duymaz.”³⁷

Aynı zamanda Buhârî’yi mübtedî’ şeklinde itham eden³⁸ Zührlî, onun Kur’an lafzının mahlûk olduğu fikrini savunduğunu kendisine Bağdatlıların haber verdiğini söylemiştir.³⁹ Buna göre Bağdat gibi beldelerde Buhârî’nin “Kur’an lafzı mahlûktur” düşüncesine sahip olduğu kanaati hâkimdir. Buhârî, Nisâbûr’a geldiği zaman ona bu konuyla ilgili bir şey sorulmamasının ve kendi görüşünün aksine fikir beyan etmesi durumunda aralarının bozulabileceğini söylemesi, Zührlî’nin de aynı kanaatte olduğunu göstermektedir. Ayrıca Zührlî’ye mektup yazıp Buhârî’nin görüşünü bildirdiği Bağdatlıların kimler olduğu da açıklanmamıştır. Bilindiği gibi mihne olaylarının en yoğun olarak yaşandığı ve âlimlerin sorguya çekildiği ilk beldelerden biri olan Bağdat’ta⁴⁰ Ahmed b. Hanbel gibi birçok âlim düşüncesinden ötürü hesaba çekilmiş ve kendilerine eziyet edilmiştir. Dolayısıyla bu mektubu Ahmed b. Hanbel’in ashabından birilerinin yazmış olabileceği ihtimal dâhilin-

32) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

33) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

34) Yavuz, “Halku’l-Kur’an”, C. XV, s. 370.

35) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

36) Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Der’ü te’ârûzi’l-akl ve’n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Salim, 2. bs., Câmiatü’l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyâd, 1991, C. I, s. 262; Yavuz, “Halku’l-Kur’an”, C. XV, s. 373.

37) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

38) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

39) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 340.

40) Taberî, *Tarih*, C. VIII, s. 644; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XI, s. 18; Süyûtî, *Tarih*, s. 227-228; Yücesoy, “Mihne”, C. XXX, s. 26-27.

dedir.⁴¹ Zühli ile Ahmed b. Hanbel arasındaki muhabbete dayalı ilişki ve Zühli'nin Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri tarafından tanınması⁴² bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.

Netice itibarıyla Buhârî'nin Kur'an okuma ve yazmayı kulun fiili olarak telakki etmesi ve buna bağlı olarak muhatapların Kur'an lafzının mahlûk olduğu düşüncesinde olduğu iddiası ile Zühli'nin bu konuda okuma yazma gibi her şeyin gayr-ı mahlûk olduğunu savunması hoca ile talebeyi karşı karşıya getirmiş ve aralarının açılmasına sebep olmuştur. Bu da bir şekilde rivayetlere yansımıştır.

3. Tartışmaların Bazı Yansımaları

Bu bölümdeki değerlendirmeler “Cerh ve Ta‘dil Değerlendirmelerine Yansımaları”, “Rivayetlere Yansımaları” ve “Kendi Görüşünü Destekleyecek Rivayetleri Toplama” şeklinde üç başlıkta ele alınacaktır.

3.1. Cerh ve Ta‘dil Değerlendirmelerine Yansımaları

Muhaddisler arasında Kur'an'ın mahlûk olması meselesinden dolayı vuku bulan hâdiselerin etkisi cerh ve ta‘dil değerlendirmelerine de yansımıştır. Doğrudan adâlet ve zabtla ilgisi olmadığı anlaşılan bu mesele bazı muhaddis ve münekkitler tarafından istismar edilmiş; baskı, intikam ve eziyet malzemesi olarak kullanılmıştır. Böylece herhangi bir muhaddise kin besleyen birisi, onun mihne sürecindeki tavrını gerekçe göstererek veya “Kur'an'ın mahlûk olması” düşüncesine sahip olduğunu söyleyerek kolay yoldan cerh etme yoluna gitmiş ve insanların nezdindeki güvenini yok etmeye çalışmıştır.⁴³

Nisâbûr'a gelişi sırasında Buhârî'yi güzel bir şekilde karşılayan Zühli, “halku'l-Kur'an” meselesi yüzünden onu ve onun meclisine gidenleri tenkit ederek Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesinde olanları “mübtedî” şeklinde nitelendirmiştir.⁴⁴

Zühli, Buhârî'yi cerh etmekle kalmamış aynı zamanda arkadaşlarının ve talebelerinin onun meclisine gitmemelerini ve onunla konuşmamalarını da salık vermiştir. Zühli'nin Buhârî hakkındaki bu tenkitleri onun yakın çevresi üzerinde etkili olmuş, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a Buhârî'den dinlemiş oldukları hadisleri terk etmişlerdir.⁴⁵

41) Daha sonraki süreçte Ahmed b. Hanbel'in taraftarlarınca “Kur'an'ın lafzı mahlûktur” diyenlere karşı eleştiri ve reddiyeler yazmak bir gelenek haline dönüşmüştür. Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Sever, “Hanbeli Düşüncenin Aklîleşme Sürecinde İbn Akil'in Eş'arilik Eleştirisi”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, S. 10, Aralık, s. 109-111.

42) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 280-282.

43) Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhamme el-Becâvî, Dâru'l-Marife, Beyrût, 1382, C. IV, s. 410; Ayrıca Bk. Ebû Gudde, *Mes'eleü halki'l-Kur'an*, s. 10.

44) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1379, C. I, s. 490-491.

45) İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dil*, C. VII, s. 191.

Zühlfî ile Buhârî arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Buhârî'nin değerlendirmelerini kitabına almayan⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil* adlı eserinde Buhârî'nin terceme-i halini verirken oldukça kısa tutmuş ve cerh niteliğinde şu ifadelerle yer vermiştir: “250 yılında Buhârî Rey'e gelince babam (Ebû Hâtim) ve Ebû Zür'a ondan hadis dinlediler. Sonra da Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlfî'nin, onun 'Kur'an lafzının mahlûk' olduğu görüşünü savunduğunu bir mektupla haber vermesi üzerine onun rivayetlerini terk ettiler.⁴⁷ Aynı meseleye dikkat çeken Zehebî de, *Dîvânu'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn* adlı kitabında hakkındaki tenkitlerle birlikte Buhârî'nin ismini de zikrederek benzer açıklamalarda bulunmuştur.”⁴⁸

3.2. Rivayetlere Yansıması

Hicrî üçüncü asrın ilk yarısında şiddetli bir şekilde uygulanan mihne olayları muhtelif tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Mu'tezile, muhaddisleri nakilcilikle itham ederken muhaddisler de onları bidatçi ve hadis inkârcısı olarak suçlamışlardır.⁴⁹ Mihne olaylarına bağlı olarak ortaya çıkan bu tartışmalar farklı grupların birbirlerini suçlamalarıyla sınırlı kalmamış, aynı gerekçelerle aynı grupta yer alan âlimler de birbirlerini şiddetli bir şekilde tenkit etmişlerdir.

Yukarıda ifade edildiği gibi Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a önceleri Buhârî'den rivayette bulunmuş ancak Buhârî ve Zühlfî arasında “Kur'an'ın lafzının mahlûk olması” konusunda tartışma meydana gelince Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a Buhârî'nin rivayetlerini terk etmiştir.⁵⁰

Aynı şekilde Nîsâbü'r'da halku'l-Kur'an etrafındaki tartışmalar Müslim'in hem Buhârî hem de Zühlfî'nin rivayetlerini terk etmesine sebep olmuştur. Benzer gerekçelerle Ebû Zür'a ve Ahmed b. Hanbel de mihne olaylarında uzun süre hapiste kalan, önceleri ısrarla aksini savunmasına rağmen daha sonra canını kurtarmak için Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul eden ve bu sebeple de onun ilim muhitlerinde itibar kaybetmesine sebep olan Ali b. el-Medîni'den rivayette bulunmamışlardır.⁵¹

Biz burada diğer muhaddislerin ve rivayetlerinin detaylı izahını başka bir çalışmaya erteleyerek sadece Buhârî ve hocası Zühlfî arasındaki tartışmaların rivayetlere ne şekilde yansıdığı üzerinde duracağız.

46) İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C. I, s. 11; Selman Başaran, “el-Cerh ve't-Ta'dil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, C. VII, s. 401.

47) İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C. VII, s. 191; Ebû Gudde, *Mes'eleü halki'l-Kur'an*, s. 12.

48) Zehebî, *Dîvânu'd-duafa ve'l-metrûkîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, 2. bs., Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadîse, Mekke, 1387, s. 342.

49) Nuri Tuğlu, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Dinî Araştırmalar*, C. VIII, S. 23, s.163.

50) İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C. VII, s. 191.

51) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XI, s. 59; Metmet Ali Sönmez, “Ali b. el-Medîni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1989), C. II, s. 411.

Aralarındaki tartışmalar sebebiyle Buhârî, hocası Zühli'den rivayeti terk etmese de *es-Sahih*'in hiçbir yerinde onun ismini “Muhammed b. Yahyâ” şeklinde açıkça zikretmemiştir.⁵² Zehebî bunu, Buhârî ile Zühli arasında meydana gelen tartışmalara bağlamaktadır.⁵³

Kaynaklarda geçtiği üzere Buhârî, Zühli'den otuza yakın rivayette bulunup eserin hiçbir yerinde onun ismini açıkça zikretmemesi tedlîs olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴ Buhârî'nin bu uygulaması, râviyi bilinen adı dışında fazla bilinmeyen bir isim, künye, lakap ya da nisbe ile zikretme anlamında kullanılan “tedlîsü'ş-şüyûh” kısmına girmektedir.⁵⁵ İbnü's-Salâh'ın belirttiğine göre *Sahihayn* başta olmak üzere muteber hadis kitaplarında tedlîsü'ş-şüyûh cinsinden birçok rivayet bulunmaktadır.⁵⁶ Öyle anlaşılıyor ki rivayetlerde şeyhin za'fı veya herhangi bir kusuru gizlenmiyorsa tedlîs yapan güvenilir râvinin rivayetleri bazı şartlarla birlikte kabul edilmektedir.⁵⁷ Buhârî'nin yaptığı tedlîsin de râvideki herhangi bir kusuru gizleme şeklinde olmayıp tamamen hocası ile aralarında ki bazı tartışmalar sebebiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin hocası Zühli'den naklettiği rivayetlerde tatbik ettiği bu durum Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin (ö. 398/1008) belirttiğine göre bazen “haddesenâ Muhammed”, bazen dedesine nispetle “haddesenâ Muhammed b. Abdilllah,” bazen de babasının dedesine nispetle “Muhammed b. Hâlid” şeklinde hadis rivâyet etmiş ve ismini tasrih etmemiştir.⁵⁸

Görüldüğü gibi Buhârî her ne kadar hocası Zühli'den dinlemiş olduğu hadisleri ilmî tarafsızlık örneği göstererek eserine alsa da onun ismini ya tam olarak rivayet etmeyip mübhem bırakmış ya da ismi başkasına nispet etmiştir. Nitekim yaptığımız araştırma neticesinde *es-Sahih* adlı eserde “Muhammed”, “Muhammed b. Abdilllah” ve “Muhammed b. Hâlid” ismiyle toplam 19 rivâyet tespit edebildik. Buhârî rivâyetlerden yedisini “Muhammed”, sekizini “Muhammed b. Abdilllah”, dördünü ise “Muhammed b. Hâlid” ismiyle tahriç etmiştir. Aşağıda *es-Sahih*'te bu üç formda gelen rivâyetlere yer verilecektir.

52) İbn Hacer, *Tehzîb*, C. IX, s. 512.

53) Zehebî, *el-Kâşif fi marifetin men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde, 1992, C. II, s. 229.

54) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 275.

55) Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehavî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, thk. Ali b. Hüseyin, Mektebetü's-Sünne, Mısır, 1424), s. 202, 238.

56) Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddin İtrDâru'l-Fikr, Beyrût, 1406, s. 75.

57) İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdelîsin (Ta'rifu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, thk. Asım b. Abdilllah, Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1403, s. 13; Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, C. XL, s. 263.

58) Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XII, s. 275-276.

3.2.1. Tam İsmi Zikretmeme

Buhârî *es-Sahih*'in bazı yerlerinde ismi “Muhammed” olan hocalarından hadis tahrir ederken bazen onları babalarına nispet etmeyip mübhem bırakmıştır. Nitekim o, Muhammed b. Selâm, Muhammed b. Rafî', Muhammed b. Mukâtil, Muhammed b. Abdillâh, Muhammed b. Beşşâr ve Muhammed b. Müsennâ'nın isimlerini zaman zaman yalın olarak zikretmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 36 yerde Muhammed b. Selâm'ın ismini sadece “Muhammed” olarak kaydetmiştir. Diğer hocalarının isimleri de birkaç yerde bu şekilde geçmekte ancak *es-Sahih*'in başka yerlerinde bu isimlerin babalarına nispet edildiği görülmektedir. Buhârî'nin “Muhammed” ismiyle naklettiği rivayetler:

1. *Muhammed←Amr b. Ebî Seleme←Evzât←İbn Şihâb←Saîd b. Müseyyeb←Ebu Hureyre*.⁵⁹ Senede zikredilen “Muhammed” isimli râvinin Zühli olduğu belirtilmiştir.⁶⁰ Kirmânî (ö. 786/1384) ve Aynî (ö. 855/1451) senedin değerlendirmesini yaparken Kelâbâzî'ye atıfta bulunarak onun şu ifadelerine yer vermişlerdir: “Buhârî “Cenâiz” kitabında nispet etmeksizin Muhammed←İbn Ebî Seleme'den rivayette bulundu. Buradaki “Muhammed”in Zühli olduğu söylenmiştir.”⁶¹ Kastallânî de (ö. 923/1517) Kelâbâzî'nin ifadelerine yer vermeksizin sadece ona atıfta bulunmuştur.⁶²

2. *Muhammed←Yahyâ b. Sâlih←Muaviye b. Sellâm←Yahyâ b. Ebî Kesîr←İkrime←İbn Abbâs*.⁶³ Buhârî'nin nispet etmeksizin zikrettiği “Muhammed” isimli râvinin kim olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Hâkim bu kişinin Zühli olduğunu söylerken Ebû Mesud bu kişinin Muhammed b. Müslim b. Vâret olduğunu belirtmiştir. Kelâbâzî'nin İbn Ebî Saîd'den naklettiğine göre bu kişi Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Razi'dir. İbn Hacer ise (ö. 852/144), Muhammed b. İshak←Yahyâ b. Salih tarihiyle bu hadisi bulduğunu söyleyerek bu kişinin Muhammed b. İshak es-Sağânî olma ihtimalinden de bahsetmektedir.⁶⁴

3. *Muhammed←İbn Ebî Meryem←Leys←İbn Ebî Ca'fer←Muhammed b. Abdirrahman←Urve b. Zübeyr←Âişe*.⁶⁵ Kirmânî, Ebû Ali el-Gassânî'nin (ö. 498/1105) be-

59) Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *Sahih*, thk. Muhammed Zühayr Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavki'n-Necat, Beyrût, 1422, “Cenâiz”, 2 (1240).

60) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi'd-Turâsi'l-Arabî, y.y, 1981, C. VII, s. 51-52; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 7. bs., el-Matbaatü'l-Kübra, y.y, 1323, C. II, s. 375.

61) Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. VII, s. 51-52; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhari*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, trs. C. VIII, s. 12.

62) Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. II, s. 375.

63) Buhârî, “İhsâr ve Cezâü's-Sayd”, 2 (1809).

64) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. IV, s. 7; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. X, s. 144; Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. IX, s. 23; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. III, s. 283.

65) Buhârî, “Bedü'l-Halk”, 6 (3210).

yanını esas alarak senedde nispet edilmeksizin zikredilen “Muhammed” isimli râvinin Zühli olduğunu kaydetmiştir.⁶⁶ Molla Gürânî ise (ö. 893/1488), İbn Ebî Meryem’in Buhârî’nin hocası olduğunu ve ondan rivayette bulunduğunu gerekçe göstererek buradaki “Muhammed”in bizzat Buhârî olduğu konusunda birçok âlimin ittifak halinde olduğunu söylemiştir.⁶⁷ İlgili senedde yer alan yalın isim için Kastallânî de senedde zikredilen “Muhammed”in Zühli olduğunu “Kîle” ifadesi ile belirtmiş, ardından İbn İbn Hacer ve Aynî’nin görüşlerine yer vermiştir. Şöyle ki, Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) seneddeki “Muhammed”in *Buhârî* olduğunu söylemiş, İbn Hacer de bu görüşü tercih etmiştir.⁶⁸

4. Muhammed←Affân←Sahr b. Cüveyriye←Abdurrahman b. el-Kâsım←Kasım b. Muhammed←Âişe.⁶⁹ Hâkim (ö. 405/1014) ve Ebû Ali el-Gassânî “Muhammed” isimli şahsın Zühli olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ İbnü’s-Seken (ö. 353/964) nüshasında “Muhammed” isminin bulunmadığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Buhârî aynı zamanda hocası olan Affân’dan doğrudan rivayette bulunmuştur.⁷¹

2. Muhammed←en-Nüfeylî←Miskîn←Şu’be←Hâlid el-Hazzâ←Mervân el-Asfer←İbn Ömer.⁷² İsmâîl ve Ebû Nuaym’ın beyanına göre birçok nüshada “Muhammed” ismi zikredilmiştir. Ebû Ali b. Seken←Firebrî←Buhârî←Nüfeylî tarikiyle gelen nüshada ise “Muhammed” ismi bulunmamaktadır. İbn Hacer, İbnü’s-Seken’in “Muhammed” isimli râvinin Buhârî olduğunu zannederek düşürmüş olabileceğini söylemiş ve doğrusunun bu ismin zikredilmesi olduğu kanaatini dile getirmiştir. Ebû Ali el-Ceyyânî, Ebû Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1002) ←Ebu Ahmed el-Cürcânî (ö. 373/983) tarihli nüshada da “Muhammed” isminin hazfedildiğini söylemiş ve doğrusunun zikredilmesi olduğuna işaret etmiştir. Ebû Nuaym’ın *Müstahrec*’deki beyanına göre ise onun Cürcanî nüshasında bu isim bulunmaktadır. Aynı şekilde “Muhammed” isminin Neseffî (ö. 295/908) nüshasında da zikredildiği kaydedilmiştir.⁷³ Öte yandan bu ismin kim olduğu konusunda da ihtilaf edilmiştir. Kelâbâzî bu kişinin Zühli olduğunu söylerken Hâkim, Muhammed b. İbrahim el-Bûşencî olduğunu beyan etmektedir. Ebû Nuaym’a göre ise bu şahıs Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Razi’dır.⁷⁴ İbn Hacer gibi şârihlerden bir kısmı bu ismin yukarıdaki

66) Kirmânî, *Kevâkibü’l-d-derârî*, C. XIII, s. 169.

67) Molla Gürânî, *Kevserü’l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi’l-Buhârî*, thk. Ahmed İzzü İnâye, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, 2008, C. 6, s. 173-174.

68) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. VI, s. 309; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. XV, s. 132-133; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, C. V, s. 268.

69) Buhârî, “Meğâzî”, 78 (4438).

70) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. VIII, s. 138; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. XVIII, s. 65; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, C. VI: 464; Molla Gürânî, *Kevserü’l-cârî*, C. VII, s. 386.

71) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. VIII, s. 138.

72) Buhârî, “Tefsir”, Bakara (4545).

73) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. VIII, s. 206.

74) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. VIII, s. 206.

şahıslardan biri olma ihtimali üzerinde durmuş ve bunları eserlerinde beyan etmişlerdir.⁷⁵

3. *Muhammed←Affân b. Müslim ←Vüheyb←Hâlid←İkrime← İbn Abbâs.*⁷⁶ Senedde zikredilen “Muhammed” isimli râvinin Zühîl olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷ Şârihlerin burada ki râvinin kimliğini tespit etme konusunda Gassânî’nin beyanlarını esas aldıkları görülmektedir.⁷⁸

4. *Muhammed ve Ahmed b. Saîd←Osman b. Ömer←Ali b. el-Mübârek←Yahyâ b. Ebî Kesîr←Ebu Seleme←Ebu Hureyre.*⁷⁹ Seneddeki “Muhammed” isimli râvinin Muhammed b. Beşşâr veya Muhammed b. Müsennâ olabileceğini söyleyenler olsa da⁸⁰ İbn Hacer söz konusu ismin Zühîl olduğunu ifade etmiştir.⁸¹

3.2.2. İsmi Başkasına Nispet Etme

Buhârî, *Sahih*’te Zühîl’den rivayette bulunurken onu hiçbir yerde babasına nispet etmemiş ya dedesine nispetle “Muhammed b. Abdillâh” ya da dedesinin babasına nispet ederek “Muhammed b. Hâlid” demiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî’nin Zühîl’yi başkasına nispet ettiği on iki rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler “Muhammed b. Abdillâh” ve “Muhammed b. Hâlid” den nakledilen rivayetler şeklinde iki başlıkta ele alınacaktır.

3.2.1.1. “Muhammed b. Abdillâh” İsmiyle Nakledilen Rivayetler

5. *Muhammed b. Abdillâh←Abdülaziz b. Abdillâh el-Üveysî ve İshâk b. Muhammed el-Fervî ←Muhammed b. Ca’fer←Ebû Hâzîm←Sehl b. Sa’d.*⁸² Birçok nüshada Muhammed b. Abdillâh ismi zikredilmesine rağmen Nesefî ve Ebû Ahmed el-Cürcânî rivayetinde bu isim düşürülmüştür. Dolayısıyla bu ikisine göre Buhârî mezkûr hadisi Abdulaziz b. Abdillâh el-Üveysî ve İshak b. Muhammed el-Fervî’den doğrudan rivayete bulunmuştur. “Muhammed b. Abdillâh”ın zikredildiği nüshalara gelince Kelâbâzî bu kişinin Zühîl olduğunu ifade etmiştir.⁸³ Kastallânî de Kelâbâzî’nin beyanını esas alarak bu râvinin Zühîl

75) Kirmânî, *Kevâkibü’-d-derârî*, C. XVII, s. 47; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. XVIII, s. 133; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, C. VII, s. 47; Molla Gürânî, *Kevserü’l-cârî*, C. VIII, s. 47.

76) Buhârî, “Tefsir”, Kamer (4875).

77) Kirmânî, *Kevâkibü’-d-derârî*, C. XVIII, s. 121; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. VIII, s. 619; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. XIX, s. 210; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, C. VII, s. 367.

78) Kirmânî, *Kevâkibü’-d-derârî*, C. XVIII, s. 121; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. XIX, s. 210.

79) Buhârî, “Edeb”, 73 (6103).

80) Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. XXII, s. 157.

81) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. X, s. 514; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, C. IX, s. 65.

82) Buhârî, “Sulh”, 3 (2693).

83) İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, C. V, s. 300.

olduğunu kaydetmiştir.⁸⁴ Aynî ise bu râvinin Zühlî olduğu bilgisine yer vermiş ve Buhârî ile Zühlî arasında cereyan eden Kur'an'ın mahlûk olması meselesindeki tartışmalardan dolayı Buhârî'nin onun ismini açıkça zikretmeyip dedesine nispet ettiğini söylemiştir.⁸⁵

6. *Muhammed b. Abdillâh*←*Hüseyn b. Muhammed Ebû Ahmed*←*Şeybân*←*Katâde*←*Enes b. Mâlik*.⁸⁶ İbn Hacer'in beyanına göre Kelâbâzî, bu seneddeki Muhammed b. Abdillâh'ın Zühlî olduğunu kesin bir ifadeyle söylemiş, bir çok kişi de onu takip etmiştir. Buna göre Buhârî burada Zühlî'yi dedesine nispet etmiştir. İbn Huzeyme (ö. 311/924) *es-Sahih*'in Tevhid bölümünde Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî←*Hüseyn b. Muhammed el-Mervezî* senedi ile eserine almıştır. Kastallânî de bu kişinin Zühlî olduğunu söyleyerek Kelâbâzî'ye atıfta bulunmuştur.⁸⁷ Ebû Ali b. Seken'in rivayetinde ise Muhammed b. Abdillâh b. el-Mübârek el-Muharrâmî olarak geçmektedir.⁸⁸

7. *Muhammed b. Abdillâh*←*Hammâd b. Mes'ade*←*Yezid b. Ebî Ubeyde*←*Seleme b. el-Ekva*.⁸⁹ Kelâbâzî ve Berkânî (ö. 425/1034) senedde zikredilen Muhammed b. Abdillâh'ın Zühlî olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Yine bu kişinin Muhammed b. Abdillâh el-Mahzûmî el-Bağdâdî olabileceği de ifade edilmiştir.⁹¹

8. *Muhammed b. Abdillâh*←*Sâid b. Ebî Meryem*←*Muğîre b. Abdirrahman*←*Ebu'z-Zinâd*←*A'rec*←*Ebu Hureyre*.⁹² İbn Hacer, bu senedde zikredilen Muhammed b. Abdillâh'ın Zühlî olduğunu ve dedesine nispet edildiğini söylemektedir.⁹³ Aynı şekilde diğer şârihler de eserlerinde bu kişinin Zühlî olduğunu kaydetmişler ve İbn Hacer'in bildirdiklerine ilave bir bilgi zikretmemişlerdir.⁹⁴

9. *Muhammed b. Abdillâh*←*Muhammed b. Ubeyd et-Tannâfisî*←*el-Avvâm*←*Müccâhid*←*İbn Abbâs*.⁹⁵ Kelâbâzî ve İbn Tâhir isnadda zikredilen Muhammed b. Abdillâh'ın Zühlî olduğunu söylemiş, bazıları ise aynı tabakadan olmaları sebebiyle bu kişinin Muhammed b. Abdillâh b. el-Mübârek el-Mahrûmî olabileceğini ifade etmişlerdir.⁹⁶

84) Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. IV, s. 419.

85) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XIII, s. 270.

86) Buhârî, *es-Sahih*, "Cihâd ve's-Siyer", 14 (2809).

87) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. VI, s. 26; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. V, s. 47.

88) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XIV, s. 106.

89) Buhârî, "Meğâzî", 43 (4273).

90) Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. XVI, s. 126.

91) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. VII, s. 518; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XVII, s. 273; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. VI, s. 386.

92) Buhârî, "Tefsir", Kehf (4729).

93) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. VIII, s. 426.

94) Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. XVII, s. 203; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XIX, s. 49; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. VII, s. 230.

95) Buhârî, "Tefsir", Sâd (4807).

96) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XIX, s. 137.

10. *Muhammed b. Abdillâh←Osman b. Ömer b. Fâris←İbn Avn←el-Hasen←Abdurrahman b. Semîre*.⁹⁷ İbn Hacer, Muhammed b. Abdillâh'ın Zühlf olduğunu söylemiş ve el-Mizzî (ö. 742/1341) ve Ebû Ali el-Ceyyânî'nin bu konudaki görüşlerine de atıfta bulunmuştur.⁹⁸ Aynî ise *Ricâlü's-Sahihî'l-Buhârî*'nin müellifi Kelâbâzî'nin görüşlerine yer vermiştir.⁹⁹

11. *Muhammed b. Abdillâh←Âsım b. Ali←Âsım b. Muhammed←Vâkıd b. Muhammed←Muhammed b. Zeyd←Abdullah b. Ömer*.¹⁰⁰ Aynî, Muhammed b. Abdillâh'ın Zühlf olduğunu söylemiş ve şunları kaydetmiştir: Buhârî, Zühlf'den savm, tıp, cenâiz, itk ve bunların dışındaki kitaplarda otuza yakın rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerde açıkça Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlf dememiştir.¹⁰¹ İbn Hacer ise Hâkim'in beyanını esas alarak bu kişinin Zühlf olduğunu nakletmiştir. Bununla birlikte Ebû Ali el-Ceyyânî'nin "Buhârî'nin hiçbir rivayetinde onu babasına nispet ettiğini görmedim" sözlerine de yer vermiştir. Bundan sonra da İbn Hacer Hâkim'in sözüne dayanarak bu kişinin Zühlf olduğunu ve Buhârî'nin Zühlf'yi dedesine nispet ettiğini bildirmiştir.¹⁰²

12. *Muhammed b. Abdillâh←Muhammed b. Sâbık←Zâide←Hişam b. Urve←Urve b. Zübeyr←Muhammed b. Mesleme*.¹⁰³ Muhammed b. Abdillâh'ın, Zühlf olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca İbn Hacer bu rivayeti, Ebû Nuaym'ın *el-Müstahrec* adlı eserinde İbn Huzeyme←*Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlf* ←Muhammed b. Sâbık tarikiyle rivayet ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁵

3.2.1.2. "Muhammed b. Hâlid" İsmiyle Nakledilen Rivayetler

Buhârî'nin Zühlf'yi "Muhammed b. Hâlid" şeklinde dedesinin babasına nispet ettiği dört rivayet bulunmaktadır:

13. *Muhammed b. Hâlid←Muhammed b. Musa b. A'yen ← Musa b. A'yen ←Amr b. el-Hâris←Ubeydullah b. Ebî Ca'fer←Muhammed b. Ca'fer←Urve← Âişe*.¹⁰⁶ İbn Hacer, senedde zikredilen "Muhammed b. Hâlid"ın Zühlf olduğunu kaydetmektedir. Buhârî burada Zühlf'yi babasının dedesine nispet etmiştir. Çünkü onun tam adı *Muhammed b.*

97) Buhârî, "Keffârâtü'l-Eymân", 10 (6722).

98) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XI, s. 614; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. IX, s. 420.

99) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XXIII, s. 228.

100) Buhârî, "Hudûd", 9 (6785).

101) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XXIII, s. 274.

102) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XII, s. 85.

103) Buhârî, "Diyât", 24 (6908).

104) Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. XXIV, s. 34; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XII, s. 251; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XXIV, s. 68; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. X, s. 70.

105) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XII, s. 251.

106) Buhârî, "Savm", 41 (1952).

Yahyâ b. Abdillâh b. *Hâlid*'dir. Bu görüşünü desteklemek için Ebû Nuaym, Cevzekî, Kelâbâzî ve Mizzî'nin kesin bir ifade ile bu kişinin Zühî olduğu söylediklerini de nakletmektedir.¹⁰⁷ Aynî ise "Muhammed b. Hâlid" in kim olduğu konusunda ihtilaf olduğunu belirterek Ebû Nâsır ve Hâkim'in bu kişinin Zühî olduğunu; İbn Adî'nin ise bu kişinin Buhârî'nin şeyhlerinden olan Muhammed b. Hâlid b. Cebele er-Râfî olduğunu söylediklerini nakletmiştir.¹⁰⁸

14. Muhammed b. Hâlid ← Muhammed b. Vehb b. Atiyye ed-Dımeşkî ← Muhammed b. Harb ← Muhammed b. Velid ez-Zübeydî ← ez-Zührî ← Zeyneb bnt. Ebî Seleme ← Ümmü Seleme.¹⁰⁹ Buhârî şârihleri, bu senedde zikredilen "Muhammed b. Hâlid" in Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁰

15. Muhammed b. Hâlid ← Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî ← Abdullâh b. el-Mü-sennâ ← Sümâme ← Enes b. Mâlik.¹¹¹ Kirmânî ve diğer Buhârî şârihleri Muhammed b. Hâlid adlı râvinin Zühî olduğunu ifade etmiştir.¹¹²

16. Muhammed b. Hâlid ← Ubeydullâh b. Musa ← İsrâîl ← Mansûr ← İbrahim ← Abîde ← Abdullâh b. Mes'ûd.¹¹³ Bu senedde zikredilen Muhammed b. Hâlid, el-Küşmîhenî'nin (ö. 389/998) rivayetinde Muhammed b. Mahled olarak geçtiği İbn Hacer tarafından kaydedilmiştir. Ancak İbn Hacer doğru kullanımın Muhammed b. Hâlid şeklinde olduğunu bildirmektedir. Çünkü Buhârî'nin ve Kütübü Sitte'nin ricâli konusunda eser telif eden hiç kimse bu ismi "Muhammed b. Mahled" şeklinde zikretmemiştir.¹¹⁴ Diğer taraftan Muhammed b. Hâlid'in kim olduğu hususu da ihtilâfidir. Hâkim, Kelâbâzî ve Ebû Mesud, Muhammed b. Mahled'in Zühî olduğunu belirtirken Ebû Ahmed b. Adî ve Halef el-Vâsıtî ise Muhammed b. Hâlid b. Cebele er-Râfî olduğunu söylemiştir.¹¹⁵ Aynî de yukarıda bilgileri eserinde zikrederek Kirmânî'nin seneddeki kişinin Zühî olduğunu görüşüne de yer vermiştir.¹¹⁶

107) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. IV, s. 193.

108) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XI, s. 58.

109) Buhârî, "Tıp", 34 (5739).

110) Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. XXI, s. 22; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XXI, s. 265; Molla Gürânî, *Kevserü'l-cârî*, C. IX, s. 282; Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî, *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1989, s. 390.

111) Buhârî, "Ahkâm", 12 (7155).

112) Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, C. XXIV, s. 203; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XIII, s. 134; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XXIV, s. 232; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. X, s. 27.

113) Buhârî, "Tevhîd", 36.

114) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XIII, s. 476; Molla Gürânî, *Kevserü'l-cârî*, C. XI, s. 284.

115) İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. XIII, s. 476; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, C. X, s. 444.

116) Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. XXV, s. 167.

Çalışmanın bu kısmında Buhârî'nin *Sahih*'inde Zührlî'den yaptığı 19 rivayeti ele alındı ve bu rivayetlerin bir kısmının mübhem bırakıldığı bir kısmının ise Zührlî'nin babası yerine dedesine veya dedesinin babasına nispet edildiği rivayetler üzerinden sunuldu.

3.3. Kendi Görüşünü Destekleyecek Rivayetleri Toplama

Buhârî ile Zührlî arasındaki sürtüşmenin bir diğer yansıması tartışılan konuyla alakalı rivayetleri bir araya getirme şeklinde olmuştur. Böylece taraflar bir yandan kendi görüşünü, rivayetlerle destekleyerek ortaya koyarken bir yandan da karşı tarafa cevap vermeyi amaçlamıştır. Bu gerekçeyle Buhârî, halku'l-Kur'an etrafındaki görüş ayrılıklarını ele alan *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı bir eser yazmıştır. Esasen bu şekildeki bir yöntemin Buhârî tarafından başka alanlarda da kullanıldığı görülmektedir. Namazda rükûa varırken ve rükûdan kalkarken tekbir almanın sünnet olduğuna dair kaleme aldığı *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât* ve Ehl-i re'yin görüşlerinin aksine farz namazlarda imamla beraber cemaatin de Kur'an okumasının gerekli olduğunu ileri sürdüğü¹¹⁷ *Kitâbü'l-Kur'âti halfe'l-imâm* eserlerini de bu amaçla yazdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî *Ref'u'l-yedeyn*'in giriş kısmında rükûya giderken veya kalkarken elleri kaldırmayı inkâr edene reddiye olduğunu söyleyerek¹¹⁸ söz konusu risâleyi telif amacını açıklamıştır.

Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserine Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı "halku'l-Kur'an" fikrini ve hadisçilerin bu iddiayı reddeden görüşlerini zikrederek başlamıştır.¹¹⁹ Bu meyanda öncelikle tâbiîn devri Mekke fukahasından Amr b. Dînâr'ın (ö. 126/744) "Kur'an Allah'ın Kelamıdır ve mahlûk değildir" sözüne yer vermiş¹²⁰ sonra da ulemanın Cehmiyye'ye vermiş olduğu diğer rivayetlerle devam etmiştir. Bu rivayetlerde Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin Müslüman sayılmayacağı, bu düşüncüyü kabul eden ve bundan vazgeçmeyenlerin öldürüleceği ifade edilmektedir.¹²¹

Buhârî, bu rivayetlerden sonra "Bâbu efâli'l-ibâd" şeklinde bir başlık açmış ve bu başlık altında kulların yaptığı bütün fiillerin yaratılmış olduğunu merfu' ve mevkûf rivayetlere dayanarak açıklamaya çalışmıştır.¹²² Bu bölümde kulların hareketleri, sesleri, iktibasları ve yazılarının mahlûk olduğunu söyleyen Buhârî, Mushaf'ta bulunan, okunan ve kalplere yerleşmiş Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu ve mahlûk olmadığını bazı ayetlerle izah etmiştir.¹²³

117) A'zamî, "Buhârî", C. VI, s. 371.

118) Buhârî, *Kurratü'l-Ayneyn bi Ref'i'l-Yedeyn fi's-Salât*, Dâru'l-Erkam, Kuveyt, 1983, s. 5.

119) Buhârî, *Halku Efâli'l-İbâd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, Riyâd, trs., s. 29; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", C. XV, s. 370.

120) Buhârî, *Halku Efâli'l-İbâd*, s. 29.

121) Buhârî, *Halku Efâli'l-İbâd*, s. 30.

122) Buhârî, *Halku Efâli'l-İbâd*, s. 46.

123) Buhârî, *Halku Efâli'l-İbâd*, s. 47, 29/el-Ankebût/49, 52/et-Tûr/3, 85/el-Burûc/21, 68/el-Kalem/1.

Bu bilgilerden hareketle Buhârî'nin, Yüce Allah'ın çeşitli şekillerde Hz. Peygamber'e vahyettiği ve Hz. Peygamber'in de yaklaşık 23 yıllık bir sürede tebliğ ve tebyinini gerçekleştirdiği kelam-ı ilâhî'nin mahlûk olmadığını, bununla birlikte bu kelamı okurken ortaya çıkan seslerin veya yazılmasının mahlûk olduğunu savunduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle o, Allah'a ve onun ezeli ilmine nispetle Kur'an'ın mahlûk olmadığını ifade ederken, diğer taraftan okuma ve yazma cihetiyle kullara nispetle mahlûk olduğunu savunmaktadır. Bu yönüyle hem Cehmiyye gibi fırkalardan hem de Zühlî gibi Ehl-i sünnet içindeki bazı alimlerden farklı düşünmektedir.

Netice itibariyle genel olarak hicri ikinci ve üçüncü asırdaki tartışmaların, özelde ise Buhârî ile Zühlî arasındaki sürtüşmelerin yazılan eserlere ve muhtevalarına kadar yansıdığı görülmektedir. Böylece Buhârî gibi muhaddisler söz konusu tartışmaların etkisiyle kendi görüşünü destekleyecek aynı zamanda da muhataplarına cevap olabilecek ayetlere; merfu', mevkûf ve maktu' rivayetlere başvurarak bunları bir eserde toplamıştır.

Sonuç

İslâm tarihinde Müslümanlar arasında siyasî ve ilmî alanda birçok menfî olay yaşanmıştır. Bu olaylar Müslümanları kendi dönemlerinde gruplara ayırdığı gibi sonradan ortaya çıkacak birçok siyasî ve itikadî fırkanın oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Sonraki yıllarda anlayış ve doktrinleri daha da netleşecek olan Şia, Havâric ve Mu'tezile gibi mezheplerin gerek bu olumsuz hâdiseler gerekse dini metinlere ve konulara kendi anlayış ve dünya görüşleri çerçevesinde yaklaşmaları hadis ve sünnetin nakledilmesini de önemli derecede etkilemiştir. Müslümanların sünneti anlama ve nakletmelerini etkileyen bu temel sebeple birlikte beşerî ve spesifik bazı konular üzerinde birbirinden farklı görüşlerin dile getirilmesi de rivayetler üzerinde etkili olmuştur. Zaman zaman muhaddisler arasındaki bencillik ve kıskançlık gibi olumsuz duygular, neticede istenmeyen bazı olumsuz sonuçları ortaya çıkarmıştır.

Öte yandan halku'l-Kur'an etrafında dönen mihne olayları hicrî 240'lara doğru siyasî olarak son bulsa da etki ve yankıları âlimler üzerinde bir süre daha devam etmiştir. Bu olumsuz hâdiseler, olayların canlı tanığı Buhârî ve hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî'yi de etkilemiştir. Özellikle Zühlî, dönemin revaç konusu olan halku'l-Kur'an hakkındaki düşüncesini gerekçe göstererek Buhârî'ye hücum etmiş, Buhârî de baskılar sebebiyle Nisâbûr'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Netice itibariyle Zühlî ile Buhârî arasında meydana gelen sürtüşmeler ve yansımalarını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Birçok ilim ve kültür merkezine seyahat edip hadis tahammül eden ve aynı zamanda meşhur muhaddislerin takdir ve güvenini kazanan Zühlî ile Buhârî hadis ilmi dışında tartışılan halku'l-Kur'an gibi konulara kayıtsız kalmamışlardır.

Zühlî ile Buhârî arasındaki sürtüşmenin temel sebebi halku'l-Kur'an meselesidir. Söz konusu meselede Zühlî, Kur'an'ın sesleri ve yazıları dâhil tamamının gayr-i mahlûk olduğunu iddia ederken Buhârî meseleyi insan fiilleri bağlamında ele alarak ses ve yazı

gibi hususların kula ait birer fiil olması gerekçesiyle mahlûk olduğu fikrini savunmuştur. Bu sebeple de Buhârî halku'l-Kur'an konusunda kendi görüşünü destekleyecek merfu', mevkûf ve maktu' rivayetlerden oluşan *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı bir eser yazmıştır. O, ilgili eserde bir yandan kendi görüşünü temellendirmeye çalışmış diğer yandan karşı tarafa cevap vermeyi amaçlamıştır.

Zühî ve Buhârî arasında Halku'l-Kur'an meselesi sebebiyle meydana gelen tartışmaya bağlı olarak bazı muhaddislerin birbirlerinden rivayeti terk ettikleri görülmüştür. Nitekim Müslim, Zühî'nin rivayetlerini terk ederken, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim ise hocaları Zühî'nin yanında yer alarak Buhârî'nin rivayetlerini terk etmişlerdir.

Zühî ile Buhârî arasındaki tartışmalar cerh ve ta'dîle de yansımıştır. Zühî, "halku'l-Kur'an" meselesi yüzünden onu ve onun meclisine gidenleri tenkit ederek Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesinde olanları "mübtedi'" şeklinde nitelendirmiştir. İbn Ebû Hâtim ise *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde babası ve Ebû Zür'a'nın Buhârî'den dinlemiş oldukları rivayetleri terk ettiklerini vermek suretiyle Buhârî'nin cerh edildiği izlenimini uyandırmıştır.

Mezkûr tartışmalar Buhârî'nin *es-Sahîh* adlı eserinde hocası Zühî'nin ismini açıkça zikretmemesine de sebep olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla o, *es-Sahîh*'te Zühî'den 19 hadis rivayet etmiş ancak bunların hiçbirinde onun ismini "Muhammed b. Yahyâ" şeklinde tasrih etmemiştir. Buhârî'nin bu şekilde bir metot izlemesinin temel sebebinin Zühî ile aralarında meydana gelen tartışmalardan kaynaklandığı söylenebilir.

Bu çalışma sonunda Zühî ile Buhârî arasındaki tartışma veya tenkitlerin esasen adalet ve zabtla ilgili olmadığı anlaşılmıştır. Bu sebeple muhaddisler arasında meydana gelen tartışmaların, bu tartışmalara bağlı olarak rivayetlerini terk etmelerinin özellikle de cerh ve tadil eserlerindeki tenkitlerin iç yüzünü ve arka planını bilmek meselelerin doğru değerlendirilmesi konusunda önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhari*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, trs.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. "Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Beyrût: Dâru Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Başaran, Selman. "el-Cerh ve't-Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Behnesâvî, Sâlim Ali. *es-Sünnetü'l-Müfterâ aleyhâ*. 3. bs. Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Halku Efâli'l-İbâd*. Riyâd: Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, trs.

- — —, *Kurratü'l-Ayneyn bi Ref'i'l-Yedeyn fi's-Salât*. Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1983.
- — —, *Beyrût: Dâru Tavki'n-Necat*, 1422.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Mes'eletü halki'l-Kur'an ve eseruha fî sufûfi'r-ruvâti ve'l-muhaddisîn ve kütübi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Beyrût: Mektebetü'l-Matbu'âti'l-İslâmiyye, trs.
- Erul, Bünyamin. "Tedlîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Hakyemez, Cemil. "İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi" İsimli Çalıştayın Değerlendirmesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2012).
- Halîfî, Halîl b. Abdillâh b. Ahmed. *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadîs*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- — —, *Tabakâtu'l-müdelîsîn (Ta'rifu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*. Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1403.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Riyâd: Dâru Hicr, 1424.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Der'ü te'ârûzi'l-akl ve'n-nakl*. 2. bs. Riyâd: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1406.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 7. bs. el-Matbaatü'l-Kübra, 1323.
- Kaya, Ali. "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19.1 (2015).
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Dâru İhyâi'd-Türâsi'l-Arabî, 1981.
- Molla Gürânî. *Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2008.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Zühli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- — —, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı*. 3. bs., Ankara: Otto, 2017.
- Polat, Salahattin. “Cerh ve Ta’dilin Tenkidi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985): 221-248.
- Sehavî, Şemsüddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân. *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfiyeti’l-Hadîs*. Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 1424.
- Sever, Mehmet. “Hanbelî Düşüncenin Aklîleşme Sürecinde İbn Akîl’in Eş’arîlik Eleştirisi”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2019): 99-122.
- Sönmez, Mehmet Ali. “Ali b. el-Medîni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sübki, Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü’s-şâfi’iyyeti’l-küb-râ*. Hicr, 1413.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tarihu’l-Hulefâ*. Riyâd: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Şahyar, Ataullah. “Bidat Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Tadile Etkisi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013).
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Tarihü’r-rusûl ve’l-müluk*. 2. bs. Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1387.
- Taş, Mustafa. “Mihne Olayı, Cerh-Ta’dil ve Buhârî”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5.10 (2017): 95-106.
- Temi’z, Rabia Zahide. “Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed Bin İsmail el-Buhârî ve Halku Ef’âli’l-İbâd Adlı Eseri”. *Furat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20.1 (2015).
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyani, 1395.
- Tuğlu, Nuri. “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özetinde Bir Değerlendirme)”. *Dinî Araştırmalar* 8. 23 (2005): 153-169.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Dîvânü’l-dua’fa ve’l-metrûkîn*. 2. bs. Mekke: Mektebetü’n-Nahdati’l-Hadîse, 1387.
- — —, *el-Kâşif fi marifetin men lehû rivâye fi’l-Kütübi’s-Sitte*. Cidde: Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1992.
- — —, *Mîzânu’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*. Beyrût: Dâru’l-Marife, 1382.
- — —, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. 3. bs. Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1985.
- — —, *Tezkiretü’l-huffâz*. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419.